

महाराष्ट्र राज्याची जलनीती

अनुक्रमणिका

कलम	बाब	पृ.क्र.
१.०	महाराष्ट्र राज्य जलनीती-आवश्यकता	१
२.०	महाराष्ट्र राज्य जलनीती	३
२.१	महाराष्ट्र राज्य जलनीतीची उद्दिष्ट्ये	४
२.१.१	एकात्मिक, बहुक्षेत्रीय नदीखोरे विषयक दृष्टीकोन	४
२.१.२	राज्य नियोजन आराखडा	४
२.२	राज्याची जलसंपत्ती	५
२.२.१	जलसंपत्तीचे नियोजन, विकास व व्यवस्थापन या मध्ये पाणी वापरणा-यांचा सहभाग	५
२.२.२	सिंचनप्रणालींचे शंतक-यांमार्फत व्यवस्थापन	६
२.२.३	घरगुती व औद्योगिक वापरसाठी पाणी	६
२.२.४	पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा व स्वच्छता या साठी सामूहिक व्यवस्थापन	७
२.२.५	खाजगी क्षेत्राचा सहभाग	७
२.३	पाण्याची गुणवत्ता	८
२.४	माहिती व संनियंत्रण पध्दती	८
२.५	जलसंपत्ती प्रकल्पांचे स्थिर चिन्हांकन (Benchmarking)	९
२.६	जललेखा परीक्षण (Water Audit)	९
२.७	जलसंधारण	९
२.८	अवर्षण व्यवस्थापन	१०
२.९	पाणलोट क्षेत्र विकास व व्यवस्थापन	११
३.०	जलसंपत्ती नियोजन व त्याची तत्वे	११
४.०	पाणी वापराचा प्राधान्यक्रम	१२
४.१	पाणी वापराचे हक्क (Water Use Entitlements)	१३
४.२	पाण्याच्या हक्कांचे हस्तांतरण	१३
४.३	जलसंपत्तीचा वापर व विकास यांची भौतिक व आर्थिक शाश्वती	१३
४.४	घनमापन पध्दतीने पाणी पुरवठा व पाण्याची शुल्क आकारणी	१३
५.०	भूजल व्यवस्थापन	१४
६.०	पुनर्वसन व पुनर्स्थापन	१५
७.०	पाण्याच्या उपलब्धतेनुसार प्रदेशांचे वर्गीकरण	१५
८.०	पूर नियंत्रण व व्यवस्थापन	१५
९.०	पायाभूत सुविधांचे परिरक्षण व आधुनिकीकरण	१६
१०.०	राज्य जलसेवांची परिव्यय परिणामकारकता (cost-effectiveness)	१६
१०.१	भौतिक व आर्थिक शाश्वतता	१६
१०.२	गुंतवणुकीचे प्राधान्यक्रम व आराखडे	१६
१०.३	जलसंपत्तीविषयक पायाभूत सुविधांची सुरक्षितता	१७
१०.४	अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाद्वारे जलक्षेत्रातील संशोधन, विकास व प्रचालन	१७
१०.५	मानव संसाधन विकास	१८
११.०	जलनीतीचे नियतकालिक पुनर्विलोकन	१८

१.० महाराष्ट्र राज्य जलनीती-आवश्यकता

१.१ जल ही एक प्रमुख नैसर्गिक साधनसंपत्ती आहे. त्याची वाढती टंचाई विचारात घेता मनुष्य व पशुजीवनासाठी, पारिस्थितिकीय (ecological) समतोल राखण्यासाठी आणि सर्व प्रकारच्या आर्थिक व विकासविषयक कार्यक्रमांसाठी असलेले पाण्याचे जीवनावश्यक महत्त्व लक्षात घेवून या साधनसंपत्तीचे नियोजन व व्यवस्थापन करणे आणि तिचा इष्टतम, काटकसरीने, समन्यायीपणे आणि शाश्वतरूपी वापर करणे ही एक अत्यंत तातडीची बाब झालेली आहे. राज्याच्या मोठ्या भागात जलसंपत्तीचे वितरणे विषम स्वरूपाचे आहे. म्हणून राज्याच्या बहुतांशी भागात पाण्याची टंचाई आहे तर थोड्या भागात मात्र पाण्याची विपुलता आहे.

१.२ स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून व विशेषतः १९६० मध्ये महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यानंतर पाटबंधारे प्रकल्पांचा विकास करण्यासाठी आणि पाणी पुरवठ्याशी संबंधित असलेल्या अन्य योजनांसाठी जलक्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करण्यात आली आहे.

त्याच्या परिणामी-

(एक) सिंचन क्षमतेत २.७४ लाख हेक्टर्स वरून ३८ लाख हेक्टर्स इतकी वाढ झाली आहे आणि त्यामुळे कृषि उत्पादनात व कृषि आधारित उद्योगांमध्ये वाढ झाली आहे.

(दोन) मोठी शहरे व नगरे तसेच ग्रामीण क्षेत्राच्या पेयजल पुरवठ्यात वाढ झाली आहे.

(तीन) जलद औद्योगिक वाढीसाठी उद्योगांना पाणीपुरवठा उपलब्ध करण्यात आला.

तथापि जल संपत्तीचा विकास व व्यवस्थापनातील मागील ५० वर्षांमध्ये काही विसंगती निर्माण झाल्यामुळे काही गंभीर स्वरूपाची आव्हाने निर्माण झाली आहेत म्हणून त्याकडे लक्ष देण्याची गरज आहे. विविध प्रयोजनार्थ भूपृष्ठाजलाचा व भूजलाचा विकास व व्यवस्थापन करण्याबाबतच्या या पृथक व खंडीत दृष्टीकोनामुळे उद्योग व नागरी संस्थांनी प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी सोडल्याने भूपृष्ठीय जल तसेच भूजल अशा दोन्ही प्रकारच्या पाण्याची गुणवत्ता खालावत आहे.

विविध प्रयोजनार्थ (जसे सिंचन, नागरी पाणी पुरवठा, उद्योग इत्यादि साठी)

पाण्याचा स्पर्धात्मक वापर करण्यातून आणि जलक्षेत्रामध्ये निर्माण केलेल्या सुविधांच्या सुमार दर्जाच्या परिचालनातून व देखभालीतून वाढणारा संघर्ष याची परिणती साधारण दर्जाची सेवा पुरवण्यात झाली आहे आणि निर्मित सिंचनक्षमता व प्रत्यक्ष वापर यामध्ये तफावत निर्माण झाली आहे.

यास्तव राज्यातील जलसंपत्तीचे काळजीपूर्वक नियोजन, विकास व व्यवस्थापन करण्याची गरज आहे.

महाराष्ट्रातील जनतेसाठी जलसंपत्ती अनेक प्रकारे महत्त्वाची आहे. जसे ग्रामीण उपजीविकेकरिता, ग्रामीण अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असणा-या कृषी उत्पादनासाठी, उद्योगांसाठी, जलविद्युत निर्मितीसाठी, सर्व लोकांचे आरोग्य व राहणीमानासाठी, पर्यावरणीय मूल्ये व फायदे जोपासण्यासाठी, वाढत्या लोकसंख्येची पेयजलाची गरज भागविण्यासाठी, रोजगारातील वाढ अवलंबून असलेल्या व्यापार व उद्योगांसाठी इत्यादि. राज्यातील काही नदी खो-यांमध्ये व उप खो-यांमध्ये पाण्याच्या मर्यादित होत असलेल्या पुरवठ्यामुळे स्पर्धा निर्माण झाली आहे आणि पाणी वापरण्याच्या या मतभेदातून संघर्ष निर्माण झाला आहे व तो वाढत आहे. ही पाण्याची वाढती टंचाई व जलसेवेतील (पाणी वापरातील) स्पर्धा अशाच वेळी निर्माण झाली आहे की, जेव्हा राज्याला कृषी उत्पादनाच्या वाढीत निर्माण झालेल्या कुंडिततेवर मात करण्याची जरूरी आहे. उत्पन्नात वाढ करावयाची आहे. सिंचन विस्तृत व व्यापक करावयाचे आहे आणि ग्रामीण भागात उत्पन्नाच्या संधींमध्ये वाढ करावयाची आहे. ज्यावेळी राज्याची अर्थसंकल्पीय साधने मर्यादित व तुटपुंजी झाली आहेत अशा वेळी ही आव्हाने निर्माण झाली आहेत म्हणून राज्याने व पाणी वापरणारे या सर्वांनी अधिक कार्यक्षम व उत्पादनक्षम होण्याचे मार्ग शोधले पाहिजेत.

१.३ या नवीन आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि राज्यातील सर्व जनतेच्या भावी कल्याणाची सुनिश्चिती करण्यासाठी महाराष्ट्र जलनीती अवलंबिण्याची गरज आहे. हया नितीची स्थूलपणे अशी पंचसूत्री असेल:

(एक) जलसंपत्तीचे उत्तम रितीने व अधिक समन्यायी पध्दतीने आणि उत्पादन क्षमतेने व्यवस्थापन करण्यासाठी पर्यावरणीयदृष्ट्या शाश्वत अशा उत्पादनवाढीस चालना

देणारा, दारिद्र्य निर्मूलन करणारा, प्रादेशिक असमतोल कमी करणारा आणि सुयोग्य वातावरण निर्माण करणारा एक नवीन जलनितीचा आराखडा राज्य अवलंबेल.

(दोन) राज्य व पाण्याचा वापर करणा-यांची मूलभूत भूमिका व अन्योन्य संबंध याची राज्य पुनर्रचना करील. पाण्याचा वापर अधिक कार्यक्षमतेने व उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी पाणी वापरणा-यांना प्रेरित करण्यासाठी पाणीवापर करणा-या संघटना व संस्था यांना पाणीवाटपाचे व सेवासुविधांचे व्यवस्थापन, कार्यचालन व परिरक्षण करण्यासाठी जलसंपत्ती व्यवस्थापनामध्ये पूर्ण पणे सहभागीकरून घेण्याकरिता राज्य अधिकार प्रदान करेल आणि पाणी वापरणा-या अशा संघटनांना व संस्थांना नोकरशाहीच्या हस्तक्षेपाशिवाय पाण्याचा उत्तम प्रकारे वापर करणे शक्य व्हावे म्हणून स्थिर व विधेय स्वरूपाचे हक्क प्रदान करील.

(तीन) राज्य विद्यमान नदीखोरे महामंडळाच्या जबाबदा-या व अधिकार यामध्ये योग्य त्या सुधारणा करून जलसंपत्ती व्यवस्थापनाचे मार्गदर्शन व विनियमन करण्यासाठी, जलसंपत्तीचे नियोजन, विकास, व्यवस्थापन कार्याच्या आणि नदी खोरे व उपखोरे स्तरावरील परिरक्षण कामांच्या जबाबदारीचे विकेंद्रीकरण करण्यासाठी राज्यस्तरावर व नदीखोरे स्तरांवर नवीन संस्थात्मक व्यवस्था निर्माण करील. जलक्षेत्रातील विद्यमान संस्थात्मक व्यवस्थेचे राज्य पुनर्विलोकन देखील करील आणि त्यांची यथोचितपणे पुनर्रचना करील व मेळ घालील.

(चार) कार्यक्षमतेत व उत्पादकतेत सुधारणा करण्यासाठी, क्षेत्राधारित ज्ञानाचा विस्तार करण्यासाठी आणि मानवी संपत्तीची क्षमता व सामर्थ्य यांचा विकास करण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञानाचा विकास, अवलंबन व प्रसार करण्यास उत्तेजन व आधार देण्यावर राज्य सर्वोच्च प्राधान्य देईल.

(पाच) राज्य वर नमूद केलेल्या कायर्तंत्रांची अल्पावधीत अंमलबजावणी करण्यासाठी यथोचित विधीविधान व योग्य ते नियम अधिनियमित करील. सिंचन व्यवस्थापन करण्याकरिता शेतक-यांना प्राधिकार देण्यासाठी अधिनियम करणे, राज्य जल प्राधिकरणाची व नदी खोरे प्राधिकरणांची निर्मिती करण्यासाठी अधिनियम करणे या विधीविधानाच्या तीन आवश्यक बाबींचा प्रारंभीच अवलंब करेल.

२.० महाराष्ट्र राज्य जलनीती

नद्यांमधील व त्यालगतच्या जमिनीवरील महत्त्वपूर्ण परिस्थितिकीय मूल्य राखली जातील अशा रितीने महाराष्ट्र राज्याच्या जनतेला सर्वाधिक व आर्थिक सामाजिक लाभ पुरविण्यासाठी राज्यातील जलसंपत्तीचा शाश्वत विकास, इष्टतम वापर आणि व्यवस्थापन करण्याची हमी घेणे ही महाराष्ट्र राज्य जलनीतीची उद्दिष्ट्ये आहेत.

२.१ महाराष्ट्र राज्य जलनीतीची उद्दिष्ट्ये

२.१.१ एकात्मिक, बहुक्षेत्रीय व नदीखोरे विषयक दृष्टीकोन

नदीखोरे / उपखोरे हा एक घटक असल्याचे विचारात घेऊन शाश्वततेवर आधारित जलसंपत्तीचे नियोजन, विकास व व्यवस्थापन करण्यासाठी एकात्मिक व बहुक्षेत्रीय दृष्टीकोनाचा अवलंब करण्यात येईल. भूपृष्ठीय व भूजल यांच्यामध्ये एकीय दृष्टीकोन ठेवून राज्यातील जलसंपत्तीचे नियोजन, विकास, व्यवस्थापन हे नदीखोरे आणि उपखोरेनिहाय तसेच बहुक्षेत्रीय दृष्टीकोन ठेवून करण्यात येईल.

राज्याच्या जलसंपत्तीच्या व्यवस्थापनाचे, जलशास्त्रीय वा पाणलोट क्षेत्र घटकाच्या आधारे निम्नतम व्यवहार्य स्तरापर्यन्त विकेंद्रीकरण करता येईल. राज्य पाच नदीखोरे जलविकास व्यवस्थांमध्ये विभागण्यात येईल आणि अशा प्रत्येक नदीखो-यांमध्ये उचित नदीखोरे अभिकरणांची स्थापना करण्यात येईल. प्रत्येक नदीखो-यामध्ये एक-एक या प्रमाणे जलसंपत्ती विकास महामंडळांची स्थापना करण्यात येईल.

आपापल्या नदीखो-यातील जलसंपत्तीचे व पाणलोट क्षेत्राचे एकात्मिक नियोजन, विकास व व्यवस्थापन, पूर व्यवस्थापन, अवर्षण व्यवस्थापन करण्याची आणि पाणी साठ्यांचे व वितरणाच्या पायाभूत सुविधांचे परिचालन व परिरक्षण करण्याची नदीखोरे अभिकरणांची जबाबदारी व प्राधिकार असेल. सर्व जलखोरे वापरकर्त्या संस्था, पाणी वापरणा-यांची विविध प्रवर्ग आणि अन्य दावेदारांचा परिणामकारकपणे समावेश करून व त्यांना सहभागी करून घेऊन ही नदीखोरे अभिकरणे एकात्मिक नदीखोरे आराखडे तयार करतील. अशा नदीखोरे आराखडयात दीर्घ मुदतीचा एक-एक विकास आराखडा, संनियंत्रण आराखडा, व्यापक पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन आराखडा, क्षमता सुधार व जलसंधारण आराखडा आणि जल अपव्यय कमी करणे व त्याचा गुणवत्ता व्यवस्थापन आराखडा यांचाही समावेश असेल.

२.१.२ राज्य जलनियोजन आराखडा

संबंधित नदीखोरे अभिकरणांनी विकसित केलेल्या जलसंपत्ती विकास व व्यवस्थापन आराखड्याच्या आधारे राज्य समतोल विकास करण्यासाठी आणि विविध प्रकारच्या पाणीवापरामध्ये योग्य तो समन्वय राखण्यासाठी राज्य जलसंपत्ती आराखडा तयार करील व त्यामध्ये संरचनात्मक उपाययोजना, कार्यात्मक उपाययोजना, पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन उपाययोजना तसेच संवर्धन, टंचाई काळातील नियोजन व कार्यक्षम तंत्रज्ञान यासारख्या मागणी आधारित व्यवस्थापन उपाययोजना आणि जलप्रदूषण नियंत्रण उपाययोजना व तत्संबंधित संनियंत्रण उपाययोजना यांचा अंतर्भाव असून तो आराखडा जलसंपत्तीचे शाश्वत व्यवस्थापन करण्याचे आणि राज्याच्या व जनतेच्या हितासाठी पाणी वितरणातील समानतेचे आश्वासन देईल.

२.२ राज्याची जलसंपत्ती

राज्यामधील उगम पावणारे किंवा कोणत्याही स्वरूपात राज्यामधून वाहणारे सर्व प्रकारचे जल-भूपृष्ठीय जल किंवा भूजल-आणि राज्यामधील सर्व पाणलोट क्षेत्रे व जलधारणक्षम स्तर अशी राज्याच्या जलसंपत्तीची व्याख्या करता येईल.

राज्याचे भौगोलिक क्षेत्र ३०८ लक्ष हेक्टर्स असून लागवडीयोग्य क्षेत्र २२५ लक्ष हेक्टर्स आहे. या पैकी ४० टक्के क्षेत्र अवषणप्रवण आहे. सुमारे ७ टक्के क्षेत्र पूरप्रवण आहे.

महाराष्ट्रामध्ये जून ते सप्टेंबर या चार महिन्यांच्या कालावधीत अति विषम प्रमाणात पडणारे पजन्यमान ४०० ते ६००० मिमि आहे. जलसंपत्तीची अंदाजित वार्षिक सरासरी उपलब्धता भूपृष्ठीय जल १६४ घन किमी व भूजल २०.५ घन किमी इतकी आहे. पाच नदीखोरे प्रणालीपैकी पाण्याच्या वार्षिक सरासरी उपलब्धतेच्या केवळ ५८ टक्के उपलब्धता पश्चिम घाटाच्या पूर्वेकडील चार प्रमुख नदीखो-यांमध्ये (कृष्णा, गोदावरी, तापी व नर्मदा) आहे. या चार नदीखो-यांमध्ये लागवडीयोग्य जमिनीच्या ९२ टक्के जमिनीचा आणि ग्रामीण वस्त्यांमधील व जलद गतीने वाढणारी नगरे व औद्योगिक क्षेत्रे या मध्ये राहणा-या ७५ टक्के लोकांचा समावेश होतो. या नदी खो-यांपैकी ४३ टक्के लोकसंख्येचा समावेश असणारे अंदाजे ४९ टक्के क्षेत्र पाणी उपलब्धतेच्या बाबतीत अगोदरच तुटीचे किंवा अतितुटीचे आहे. लोकसंख्या वाढ व आर्थिक वृद्धी होत असल्याने या तुटीच्या क्षेत्राची व्याप्ति हळूहळू वाढणारी आहे.

शिवाय ही सर्व चारही नदीखोरी महाराष्ट्रासह शेजारच्या राज्याचाही भूभाग व्यापून आहेत. पाणी वाटपाबाबतच्या विविध आंतरराज्यीय नदी जल लवादांचे निवाडे /करार, निर्णय या मुळे महाराष्ट्र राज्याची या चार नदी खो-यांतील वापरण्यास मुभा असलेली भूपृष्ठीय जलसंपत्ती १२५ घन किमी इतकी मर्यादित झाली आहे.

२.२.१ जलसंपत्तीचे नियोजन, विकास व व्यवस्थापन या मधील पाणी वापरणा-यांचा सहभाग

पाणी वापरणा-यांची जबाबदारी त्यांच्या कायदेशीर दृष्ट्या मान्यताप्राप्त असलेल्या संघटनांमार्फत किंवा सेवा पुरवठादारांमार्फत वाढविण्यात येईल. त्यांना जलसंपत्ती नियोजन व विकास कार्यांमध्ये जलविषयक पायाभूत सोयी व सुविधांचे परिचालन व परिरक्षण कामामध्ये परिणामकारकपणे सहभागी करून घेण्याचे आणि त्यांच्या पाण्याच्या हक्काचे व्यवस्थापन करण्याचे अधिकार प्रदान करण्यात येतील.

२.२.२ सिंचनप्रणालींचे शेतक-यांमार्फत व्यवस्थापन

सिंचन व्यवस्थापनामध्ये शेतक-यांचा सहभाग अनिवार्य करण्यात आला पाहिजे आणि केवळ पाणीवापर संस्थांना घनमापन तत्वांवर पाणीपुरवठा करण्यात आला पाहिजे. समुचित अधिनियमामध्ये केलेल्या तरतूदीनुसार पाणीवापर संस्थांमार्फत सिंचन प्रणालींचे व्यवस्थापन करण्यात येईल. सिंचन व्यवस्थापनामध्ये महिलांचा सहभाग देखील विचारात घेतला पाहिजे. या पाणीवापर संस्था आपल्या सदस्यांच्या वतीने पाण्याचे पूर्ण हक्क धारण करतील आणि पाणीवापर संस्थांना घनमापन तत्वावर पाणीवाटप करण्यात येईल. पाणीवापर संस्था आपल्या हक्कांच्या पाण्याचे व्यवस्थापन व वितरण करतील आणि आपल्या अधिकार क्षेत्रातील सर्व सिंचन विषयक पायाभूत सुविधांचे परिरक्षण करतील. विदर्भ प्रदेशातील सिंचन योजनांबाबतच्या मालगुजारी तलाव करार पध्दतीच्या बाबतीत आणि स्वातंत्र्य पूर्वर्कालिन तीन प्रकल्पांबाबतच्या (निरा, प्रवरा व गोदावरी)पिकसमूह पध्दतीच्या बाबतीत लाभार्थी शेतकरी, पिकसमूह / करार पध्दतीच्या विद्यमान प्रथेनुसार त्यांच्या पाणीवापर करणा-या संस्थांमार्फत पाण्याचा वाटा मिळण्यास हक्कदार असतील आणि त्यानुसार पालन करणे पाणी वापर संस्थांवर बंधनकारक असेल. पाणीवापर संस्था ह्या वितरिका व प्रकल्प स्तरावर महासंघ स्थापन

करतील. हे महासंघ आपापल्या कालव्यांचे आणि त्यास संलग्न असलेल्या वितरण व्यवस्थेचे व सुविधांचे परिचालन व परिरक्षण करण्यास जबाबदार राहातील.

२.२.३ घरगुती व औद्योगिक वापरासाठी पाणी

ग्रामीण व नागरी अशा दोन्ही क्षेत्रातील संपूर्ण जनतेची घरगुती वापराच्या पाण्याची गरज भागविण्यासाठी त्यांच्याकरिता घरगुती पाण्याच्या पुरेशा सुविधा पुरविण्यात येतील. ज्या ठिकाणी पेयजलाचे पर्यायी किंवा पुरेसे साधन उपलब्ध नसेल त्या ठिकाणी बहुउद्देशीय प्रकल्पात आवर्जून घरगुती पाण्याच्या घटकाचा अंतर्भाव करतील. कोणत्याही उपलब्ध पाण्यात मानव व पशुधन यांच्या पेय जलाच्या गरजेस सर्व प्रथम प्राधान्य देण्यात येईल.

घरगुती वापराच्या पाण्याची गरज भागविण्याकरिता एक यथादर्शी (perspective) योजना तयार करण्यात येईल आणि या प्रयोजनाकरिता टप्याटप्याने पुरेशी साधनसंपत्ती पुरविण्याची उपाययोजना करण्यात येईल. जलाशयातून थेट पाणी घेण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येतील. पेयजल पुरवठा करण्यासाठी कालव्यातून किंवा नदीतून होणारा पाण्याचा वहनव्यय टाळण्याच्या दृष्टीने शक्यतो स्वतंत्र जलवाहिनी प्राधान्याने-तीही जलाशयातूनच-टाकण्यात यावी. पाणी पुरवठा योजना स्वयंनिर्भर होतील असे प्रयत्न करण्यात यावेत. ज्यांच्यासाठी पाणी पुरवठा करण्यात येतो त्यांची सामाजिक व आर्थिक स्थिती लक्षात घेऊन निदान परिचालन व देखभाल दुरुस्तीचा खर्च त्यांच्या उत्पन्नातून भागविण्यात यावा असे प्रयत्न करावेत.

नवीन सुरु होणा-या औद्योगिक कारखान्यांना सामुदायिकरित्या किंवा वैयक्तिकपणे सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे (effluent treatment plants) उभारणे बंधनकारक करण्यात येईल. विद्यमान उद्योगांकरिता तसेच नागरी पाणी पुरवठा योजनांकरिता सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे उभारणीचे काम टप्याटप्याने (५-७ वर्षांमध्ये) करण्यांत येईल. प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याचा त्याच ठिकाणी किंवा इतरत्र पुनर्वापर करण्यास उत्तेजन देण्यात येईल.

२.२.४ पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा व स्वच्छता यासाठी सामूहिक व्यवस्थापन

सामाजिक संस्थांचा नागरी तसेच ग्रामीण क्षेत्रातील पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा व स्वच्छतेच्या सुविधा यांचा नियोजन व व्यवस्थापन या मध्ये प्रभावीवणे सामूहिक सहभाग असेल. या सेवांचे दैनंदिन व्यवस्थापन, परिचालन व देखभाल सामूहिक स्तरावरील संघटना आणि स्थानिक स्तरावरील उचित संस्था करतील.

२.२.५ खाजगी क्षेत्राचा सहभाग

प्रत्येक नदीखो-यात खाजगी व वाणिज्यिक उद्योजकांचा आणि त्यांना जलसुविधा पुरविणा-यांचा पूर्ण व प्रभावी सहभाग साधला जाईल. शाश्वत नदीखोरे योजना तयार करण्यात व खो-यातील जलसंपत्ती व्यवस्थापनात त्यांना उत्तेजन देण्यात येईल.

जेथे उचित असेल तेथे पाटबंधारे प्रकल्पांना वित्त पुरवठा करणे व त्यांची अंमलबजावणी करणे यात शासन वा अन्य सक्षम प्राधिकरण यांच्या भागीदारीत खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाला उत्तेजन दिले जाईल. नवीन तंत्रज्ञान व कल्पक वित्त उभारणी याची मुहुर्तमेढ रचणे तसेच व्यवस्थापकीय पारंगतता साध्य करणे, जल सुविधांची गुणवत्ता व परिव्यय परिणामकारकता सुधारणे आणि जल उपभोक्त्यांचे दायित्व दृढ करणे ही खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाची उद्दिष्ट्ये असतील.

२.३ पाण्याची गुणवत्ता

राज्याच्या जलसंपत्तीचा दर्जा शाश्वत स्वरूपात संरक्षित करून जनतेसाठी जलसंपत्तीची उपयोगिता जतन करण्यात येईल. समुद्र, आखात व खारट पाण्याची पाणथळ जागा यासह राज्यातील भूपृष्ठ व भूजल यांचे प्रदूषकांवर, दूषित प्रवाहांवर राज्य नियंत्रण ठेवण्याचा कार्यक्रम अवलंबेल. या कार्यक्रमात अशा दूषित विसर्गाची नोंद ठेवणे, अशा विसर्गाचे परवाने नियंत्रित करणे व त्यांचे संनियंत्रण करणे व राज्यात पाण्याची मानके व प्रदूषकांची पाण्यातील स्वीकारार्ह व उचित मर्यादा निर्धारित करणे यांचा समावेश असेल. नदीखोरे आराखडे, प्रचालन आराखडे व पाणलोट विकास आराखडे तयार करताना पाण्याचा दर्जा राखण्याचा नदीखोरे अभिकरणे विचार करतील.

राज्याची जलसंपत्ती प्रदूषित करण्यास प्रतिबंध करण्यात येईल व ती प्रदूषित करण्यास जे जे घटक कारणीभूत ठरतील किंवा मदत करतील त्या घटकांना संबंधित अभिकरणांमार्फत राज्याच्या कायद्यात व विनियमात तरतूद केल्याप्रमाणे शिक्षा करण्यात येईल.

२.४ माहिती व संनियंत्रण पध्दती

जलसंपत्तीच्या प्रभावी व्यवस्थापनाकरिता विश्वासनीय व उचितआधारसामग्री व माहिती आवश्यक आहे. प्रकल्पाचे नियोजन, संकल्पन व कार्यान्वयन तसेच पाण्याचे सर्व उपयोगकर्ते, जलसेवा पुरवठादार, नदीखोरे/ उपखोरे व राज्य पातळीवरील सर्व विभाग व अन्य अभिकरणे

यांचेकडून होणा-या परिचालन व निर्णय प्रक्रियेला सहाय्यभूत होण्यास जल-हवामान शास्त्रीय, जलसंपत्तीविषयक आणि पाणीवापरविषयक आधारसामग्री आणि सामायिक आधारसामग्री व माहिती व्यवस्थापन प्रणाली यासाठी एक आधुनिक एकात्मिक संनियंत्रण कार्यप्रणाली स्थापन करावी व ती सातत्याने कार्यरत रहावी.

राज्यातील सर्व अभिकरणे, विभाग व सर्व सार्वजनिक किंवा खाजगी संस्था ज्या जल-हवामान विषयक व संबंधित जलसंपत्तीविषयक व पाणी वापरविषयक आधारसामग्री गोळा करतात, संकलीत करतात, संस्कारित करतात व जतन करतात त्यांनी माहितीचा खरेपणा व अचूकता यांची खातरजमा करून या माहितीत भर टाकावी. सर्व पाणी उपयोगकर्ते व पाण्याचे सार्वजनिक व खाजगी दावेदार (stake holders) आणि राज्यातील सर्व संबंधित अभिकरणे व विभाग यांना या माहिती यंत्रणेतील आधार सामग्रीचा उपयोग करण्याची पूर्ण मुभा असेल.

२.५ जलसंपत्ती प्रकल्पांचे स्थिर चिन्हांकन (Bench marking)

जलसेवा पुरविण्यास जबाबदार असणा-या कमर्चारीवृंदाची कार्यक्षमता, पारदर्शकता व दायित्व वाढवून आणि उपभोक्त्यांचा सहभाग साधून जलसंपत्ती प्रकल्पांची कामगिरी व त्याद्वारे विविध जल उपक्षेत्रांना पुरविण्यात येणा-या सेवा यामध्ये सुधारणा करण्यांत येईल.

जलसंपत्ती प्रकल्पांच्या कामगिरीचे विश्लेषण करण्यासाठी व त्यात सुधारणा करण्यासाठी स्थिर चिन्हांकन हे अत्यंत प्रभावशाली व्यवस्थापकीय साधन आहे. म्हणून महाराष्ट्र शासन राज्यातील सर्व प्रकल्पांचे स्थिर चिन्हांकनाचे काम अशा रितीने टप्याटप्याने हाती घेईल की ते सुमारे पाच वर्षांच्या कालावधीत राज्यातील सर्व प्रकल्पांसाठी लागू करण्यांत येईल.

२.६ जललेखा परीक्षण (Water Audit)

उपलब्ध पाण्याच्या वाढत्या वापरासाठी जललेखा परीक्षण करणे आवश्यक आहे. सर्व जलसंपत्ती प्रकल्पांना जललेखा परीक्षण बंधनकारक असेल. जलसेवा पुरवठादार संस्था या घनमापन पध्दतीने पाणी मोजण्याची साधने पुरविण्यास आणि विविध क्षेत्रातील पाणी वापराचा हिशोब देण्यास जबाबदार असतील.

२.६ जलसंधारण

२.७.१ पाण्याच्या विभिन्न प्रकारच्या सर्व वापरांच्या क्षमतेमध्ये सुधारणा करण्यात येईल व पाणी हे एक दुर्मिळ नैसर्गिक संपत्ती असल्याची जाणीव शिक्षण, नियमन, प्रोत्साहन व दंड या व्दारे जोपासण्यात येऊन पाण्याचे संवर्धन करण्यात येईल.

२.७.२ जलसंपत्तीचे नियोजन करण्यात जल संकलन करण्याचा (water harvesting) विचार करण्यात येईल ज्यामुळे भूजल पुनर्भरणास देखील मदत होईल. भूपृष्ठावरील पाण्याच्या उपलब्धतेत वाढ करण्यासाठी विशेषतः तुटीच्या भूजल क्षेत्रात व्यवहार्य प्रकल्पांचे अन्वेषण व कार्यान्वयन करण्यात येईल.

२.७.३ जलसंपत्तीत वाढ करण्याकरिता वापरलेल्या पाण्यावर प्रक्रिया करण्याचा आणि पाण्याचा पुनर्वापर करण्याचा प्रयत्न करण्यात येईल. यामध्ये सांडपाण्यावर आवश्यक ती प्रक्रिया करून ते उपयोगक्षम करण्याचा समावेश असेल. औद्योगिक वापराकरीता हे बंधनकारक करण्यात येईल.

२.७.४ जलाशयातून होणा-या बाष्पीभवनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी उपाययोजना करण्याचे काम हाती घेण्यात येईल आणि ही प्रक्रिया किफायतशीर करण्याचा प्रयत्न करण्यात येईल.

२.७.५ पाण्याचा उपयोग करणा-या निरनिराळ्या घटकांमध्ये काटकसरीने पाणी वापरण्याच्या महत्त्वाविषयी जागरुकता निर्माण करण्यासाठी प्राथमिक शाळेपासूनच जलसाक्षरता कार्यक्रम सुरु करण्यात येईल.

२.७.६ जेथे भूजलाची पातळी बरीच खाली गेली आहे आणि केंद्र शासनाने जे क्षेत्र कोरडे (dark zone) म्हणून घोषित केले आहे अशा ठिकाणी जलसंवर्धनाची कामे प्रथम प्राधान्याने हाती घेण्यात येतील.

२.७.७ सिंचनासाठी पाणी पुरवठा जेथे अपुरा व अनियमित आहे तेथे आवश्यकतेनुसार पूर्ण झालेल्या मोठ्या व मध्यम प्रकल्पांच्या लाभक्षेत्रात जलसंवर्धनाची कामे-जसे गावतलाव, पाझर तलाव व कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे- हाती घेण्यात येतील.

२.८ अवर्षण व्यवस्थापन

अवर्षणग्रस्त क्षेत्रात मृदबाष्प संवर्धन विषयक उपाययोजना (शेततलाव, नाला सरळीकरण, पाझर तलाव, कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे) करून पाणी अडवण्याच्या पध्दती, बाष्पीभवनामुळे

होणारा पाण्याचा-हास कमी करून पुनर्भरणासह भूजल विकास आणि शक्य व उचित असेल तेथे अतिरिक्त क्षेत्रावरील भूपृष्ठीय जलाचे परिवहन या उपायांद्वारे अवर्षणाशी संबंधित प्रश्न कमी तीव्रतेचे करण्यात येतील.

कुरणे, वनीकरण किंवा विकासाच्या ज्या इतर पध्दतींना तुलनेने कमी पाणी लागते अशा पध्दतींना प्रोत्साहन देण्यात येईल. जलसंपत्ती विकास प्रकल्पांच्या योजना तयार करताना अवर्षणप्रवण क्षेत्राच्या गरजांना प्राधान्य देण्यात येईल. अवर्षणप्रवण क्षेत्रात आर्थिक व्यवहार्यतेच्या अधीन राहून कमी विश्वासाहतेचे प्रकल्प हाती घेण्यात येतील. ठिबक व तुषार सिंचन यासारख्या आधुनिक सिंचनाच्या पध्दतींना प्रोत्साहन देण्यात येईल. सिंचन प्रकल्पांचे नियोजन व नियमन करताना आठमाही पीक पध्दतीचा अवलंब करण्यात येईल.

टंचाई परिस्थितीत पाण्याच्या उपलब्धतेतील तूट पाणी वापराच्या निरनिराळ्या क्षेत्रात तसेच प्रवाहाच्या वरच्या दिशेला व प्रवाहाच्या खालच्या दिशेला पाण्याचा वापर करणा-यांना देखील पाण्याचे समन्यायी वाटप करण्यात येईल. घरगुती वापरासाठीच्या पाणी पुरवठ्याचे मापदंड संबंधित क्षेत्राच्या पाण्याच्या उपलब्धतेनुसार राज्यातील निरनिराळ्या नदी उपखो-यांसाठी भिन्न असतील.

अवर्षणग्रस्त लोकांना रोजगार पुरवठ्यासाठी हाती घेण्यात आलेली सहाय्यकारी कामे ही विशेषतः अवर्षणरोधक (drought proofing) असतील. जलसंपत्ती विकास कामांना प्रथम प्राधान्य देण्यात येईल.

२.९ पाणलोट क्षेत्र विकास व व्यवस्थापन

अवर्षणग्रस्त क्षेत्रामध्ये एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाला प्रोत्साहन देण्यात येईल आणि अशा क्षेत्रात व्यवहार्य पाणलोट क्षेत्र कार्यक्रम निश्चित करून क्षेत्राच्या विकासासाठी योजनांची आखणी करण्यात येईल.

३.० जलसंपत्ती नियोजन व त्याची तत्त्वे

राज्यातील जनतेला अधिकाधिक आर्थिक व सामाजिक लाभ देण्यासाठी राज्यातील जलसंपत्तीचा वापर, तिचे संवर्धन आणि व्यवस्थापन अशा प्रकारे करण्यात येईल की, ज्या योगे प्रादेशिक असमतोल कमी होईल व नदीखो-यातील व आजूबाजूच्या क्षेत्रातील महत्त्वपूर्ण

परिस्थितीकीय मूल्ये जपणे यासाठी राज्याच्या जलसंपत्तीमधून जास्तीतजास्त एकात्मिक लाभ मिळविण्याच्या दृष्टीने राज्यातील सर्व अभिकरणे सहकार्य करतील.

जलसंपत्ती विकास प्रकल्पांचे नियोजन करताना व रुपरेषा ठरविताना आर्थिक, पर्यावरणीय, सामाजिक खर्च व लाभ तसेच कायोत्तर (off-site) किंवा अवांतर खर्च व लाभ इत्यादी गोष्टी विचारात घेण्यात येतील. लघुत्तम किंमतीचे व महत्तम लाभदायी, आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य आणि तांत्रिक दृष्टीने युक्त असे जलसंपत्ती विकास प्रकल्प व कार्यक्रम हाती घेण्यात येतील.

३.१ डोंगराळ भागातील तीव्र उतारामुळे पाणी जलदगतीने वाहून जाणे आणि जमिनीची धूप होण्यात परिणती यासारखी खो-यांची वैशिष्ट्ये आणि खो-यातील अडचणींच्या संदर्भात डोंगराळ क्षेत्रात प्रकल्पांचे नियोजन करतांना निश्चित पाणी पुरवठ्याची गरज, जलविद्युत विकासाची शक्यता आणि अशा क्षेत्रात सिंचनाचा योग्य दृष्टीकोन या गोष्टी विचारात घेण्यात येतील. अशा क्षेत्रातील प्रकल्पांचे आर्थिक मापदंड देखील सर्वसाधारण क्षेत्रातील मापदंडापेक्षा वेगळे असतील.

३.२ जलसंपत्ती विकास प्रकल्प हे खो-यातील सध्याच्या व भविष्यकालिन गरजांचा विचार करुन बहुउद्देशीय प्रकल्प म्हणून खोरे /उपखोरे यातील एक विकास घटक म्हणून घेण्यात येतील.

३.३ राज्यातील उपलब्ध जलसंपत्ती शक्य तितक्या कमाल मर्यादेपर्यन्त वापरास योग्य अशा जलसंपत्तीच्या प्रवर्गात आणण्यात येईल. या संपत्तीचे ती मोठ्या प्रमाणावर टिकवून ठेवण्याचे, प्रदूषणाची शक्यता दूर करण्याचे आणि व्यय कमी करण्याचे उपाय योजून संवर्धन केले जाईल व तिची उपलब्धता वाढविली जाईल. या करिता जलाशय व वितरण प्रणाली यातून बाष्पीभवनाचे नियंत्रण करण्यासाठी बाष्पीभवन रोधक व सुयोग्य उपायांचा अवलंब, पाणी वहन प्रणालीमध्ये निवडक अस्तरीकरण आणि तलावांसह अस्तित्वातील प्रणालींचे आधुनिकीकरण व पुनर्स्थापन, प्रक्रियायुक्त सांडपाणी व त्याचा प्रक्रियोत्तर पुनर्वापर आणि आच्छादना (mulching) सारख्या पारंपारिक तंत्रांचा अवलंब वा नलिका सिंचन तसेच ठिबक व तुषार सिंचन या सारखी नवीन तंत्रे इत्यादि उपाययोजनांना जेथे जेथे शक्य आहे तेथे प्रोत्साहन देण्यात येईल.

३.४ पाण्याच्या वापरासाठी ज्या खो-यात पाण्याचे दुर्भिक्ष्य आहे अशा खो-यात विपुलता असलेल्या इतर खो-यांतून पाणी वळविणे, भूजलाचे कृत्रिम पुनर्भरण करणे, पावसाच्या पाण्याचे संकलन या सारख्या अपारंपारिक पध्दतींचा अवलंब करण्यात येईल.

४.० पाणी वापराचा प्राधान्यक्रम

जलसंपत्तीच्या वापराबाबत खालीलप्रमाणे प्राधान्यक्रम राहिल:-

- (अ) पशुधनासह पिण्यासाठी पाणी तसेच शीतकरण, आरोग्य आणि स्वच्छता विषयक गरजा या साठी घरगुती वापर
- (ब) औद्योगिक, वाणिज्यिक वापर व कृषि उत्पादनांवर आधारित उद्योगांसाठी वापर
- (क) कृषि व जलविद्युत
- (ड) पर्यावरण व करमणूक या साठीचा वापर
- (इ) इतर सर्व प्रकारच्या वापरांसाठी.

४.१ पाणी वापराचे हक्क (Water Use Entitlements)

पाण्याच्या ठोक हक्काचा सातत्याने दावा करणा-या पाणीवापर यंत्रण व सेवा पुरवठादार यांना बरेच आर्थिक व सामाजिक मूल्य आहे याची राज्याला जाण आहे. राज्य पाण्याच्या हक्कांसाठी एका सुनिश्चित अशा पारदर्शक व्यवस्थेची स्थापना करील की ज्या व्यवस्थेमध्ये राज्याचे कोणतेही अभिकरण किंवा प्राधिकरण एकतर्फी बदल करू शकणार नाही. राज्यातील जलसंपत्तीचा वापर करणा-या हक्कदारांना राज्याने निर्गमित केलेल्या विनियमात व्याख्या केल्याप्रमाणे हक्कांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या मर्यादेच्या आत हक्कदाराच्या पाणीवापराच्या अधिकारांचा वापर करता येईल आणि राज्य अधिनियम व अशा अधिनियमाखालील नियम व विनियम यांद्वारे विहित केल्याप्रमाणे हक्कांचे व्यवस्थापन, वापर व हस्तांतरण केले असल्याचे समजण्यात येईल. या हक्कांच्या स्वामित्वहरणास (expropriation) न्याय व समन्यायी नुकसान भरपाई व अशा स्वामित्वहरणाच्या परिणामांचे सौम्यीकरण (mitigation) याशिवाय अन्य कारणांसाठी प्रतिबंध करण्यात येईल.

४.२ पाण्याच्या हक्कांचे हस्तांतरण

पाण्याचा वापर व प्राधान्य यांच्या कोणत्याही प्रकारातील हक्कधारकांमध्ये रास्त नुकसान भरपाईवर आधारित पाण्याच्या सर्व किंवा अंशतः हक्क हस्तांतरणाच्या वार्षिक व हंगामी अशा

दोन्हींच्या आधारावर परवानगी देण्यात येईल. हे हस्तांतरण समुचित असे राज्य जल प्राधिकरण वा त्याचे पदनिर्देशित यांच्या प्रशासन व नियंत्रणाखाली करण्यात येईल.

४.३ जलसंपत्तीचा वापर व विकास यांची भौतिक व आर्थिक शाश्वती

जलसंपत्ती विकासात सातत्य राखून कमाल लाभ मिळविण्याची निश्चिती करणे ही राज्य व पाणी वापरकर्ते यांची संयुक्त जबाबदारी असेल.

४.४ घनमापन पध्दतीने पाणी पुरवठा व पाण्याची शुल्क आकारणी.

सर्व प्रयोजनार्थ पाणी वापर करणा-या सर्व संस्थांकडून त्यांना जल सेवा पुरविण्याचा समुच्चयित (cumulative) खर्च भरून काढण्यासाठी पाण्याचे शुल्क निर्धारित करणारी पारदर्शक व्यवस्था राज्य निर्माण करेल. मान्यता दिलेल्या जल शुल्क व्यवस्थेच्या आधारे निर्धारित केलेले पाण्याचे दर घनमापन तत्वावर आकारण्यात येतील.

पाण्याचे वितरण व वापर यासाठी होणारा सर्व प्रशासकीय, परिचालन व देखभाल यावरील खर्च भागविण्यासाठी तसेच आलेला पायाभूत गरजांचा पूर्ण किंवा अंशतः भांडवली खर्च भरून वाढण्यासाठी पाणीपट्टी ही व्यवस्थापन व सेवा तरतूद यांच्या प्रत्येक समुचित पातळीवर आकारून प्रदान करण्यात येईल.

पाणी वापर संस्था व अन्य पाणी वापर यंत्रणा यांना पाणी वितरणाच्या आरंभ स्थानी वितरित केलेल्या परिमाणाएवढ्या पाण्याच्या आधारावर पाणीपट्टी आकारण्यात येईल. पाणीवापर संस्थेच्या कार्य क्षेत्रांतर्गत पाणीपट्टी निश्चित करणे आणि पाणी वितरणासाठी आवश्यक असणारा देखभाल व दुरुस्ती खर्च व सदस्यांनी मान्य केलेल्या इतर प्रयोजनासाठीचा खर्च देण्यासाठी आवश्यक असलेला निधी मिळविण्याकरिता आपल्या प्रत्येक सदस्यावर आकारणी करणे या करिता पाणी वापर संस्था व अन्य पाणी वापर यंत्रणा जबाबदार असतील.

जे संपूर्ण खर्च देण्यास सक्षम नाहीत अशांवरील खर्चाचा बोजा कमी करण्यासाठी राज्याला अंतर्गत अर्थसहाय्य (cross subsidy) देता येईल व शासकीय निधीचे नियत वाटप करता येईल. अशा उपाययोजना अवलंबिल्या तर अंतर्गत अर्थसहाय्य व शासकीय निधी यांचा नियमित पाणी पट्टीशी मेळ घालण्यात येऊन पाणी वितरित करण्यासाठीचे व्यवस्थापन,

परिचालन व देखभालविषयक सर्व खर्च आणि ते पाणी साठवून ठेवणे व त्याचे वितरण करणे यासाठी आवश्यक असलेल्या पायाभूत सुविधांचा भांडवली खर्च भागविण्यासाठी ती एकत्रित रक्कम पुरेशी असेल.

५.० भूजल व्यवस्थापन

५.१ भूजलाची गुणवत्ता व आर्थिक व्यवहार्यता विचारात घेऊन भूजलाचे शास्त्रीय दृष्टीकोनातून नियतकालिक पुनर्मूल्यांकन करण्यात येईल.

५.२ समाजिक समन्यायाच्या सुनिश्चितीसाठी भूजलाचे समुपयोजन (exploitation) पुनर्भरणाच्या मार्यादेत करण्यात येईल. उपलब्ध पाणी पुरवठ्यात वाढ होण्यासाठी भूजल पुनर्भरणाचे प्रकल्प विकसित आणि कार्यान्वित करण्यात येतील.

५.३ भूपृष्ठीय जल व भूजल यांचा एकात्मिक व समन्वित विकास व त्यांचा संयुक्त वापर हा दृष्टीकोन प्रकल्प नियोजनाच्या टप्प्यापासून दृष्टीसमोर ठेवण्यात येईल आणि तो प्रकल्पाचा एक अविभाज्य भाग असेल.

५.४ गोडया पाण्यामध्ये समुद्राच्या पाण्याचा शिरकाव होऊ नये यासाठी समुद्र किना-याजवळ भूजलाचे अतिसमुपयोजन (over-exploitation) टाळण्यात येईल.

६.० पुनर्वसन व पुनर्स्थापन

जलसंपत्तीचा इष्टतम वापर करण्यासाठी पाणी साठवण्याच्या योजना आखणे व परिणामी प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन व पुनर्स्थापन करणे आवश्यक ठरते. प्रकल्पाचे लाभ घेण्यासाठी व प्रकल्पबाधित व्यक्तींच्या कल्याणाची सुनिश्चिती करण्यासाठी शासनाने महाराष्ट्र प्रकल्पबाधित व्यक्तींचे पुनर्वसन अधिनियम-१९९९ या नामाभिधानने एक धोरण यापूर्वीच स्वीकारलेले आहे. ज्या बाबतीत पुनर्स्थापन व पुनर्वसन यांचा अंतर्भाव होतो अशा बाबतीत प्रकल्प पूर्ण होण्यापूर्वी पुनर्वसनाची कामे पूर्ण करण्यात येतील याची राज्य खात्री करेल. या तत्वाचे काटेकोरपणे अनुपालन करण्यात येईल. विस्थापित व्यक्तींवरील प्रतिकूल परिणाम टाळण्याचे प्रयत्न करण्यात येतील. प्रकल्पापासून मिळणा-या लाभांवर प्रकल्पबाधित व्यक्तींचा प्रथम हक्क असेल.

७.० पाण्याच्या उपलब्धतेनुसार प्रदेशांचे वर्गीकरण

पाण्याची उपलब्धता लक्षात घेऊन कृषी, उद्योग व नागरीकरण यांच्या विकासाची प्रदेशनिहाय योजना तयार करण्यांत येईल.

८.० पूर नियंत्रण व व्यवस्थापन

८.१ प्रत्येक पूरप्रवण क्षेत्रासाठी पूरनियंत्रण व व्यवस्थापन यांचा बृहत आराखडा तयार करण्यात येईल. पाणी साठवण प्रकल्पांमध्ये जेथे जेथे पूर व्यवस्थापनाच्या अधिक चांगल्या सुविधा देणे शक्य आहे तेथे पुरेशा पूरशोषण (flood cushion) सुविधा पुरविण्यात येतील. अतिपूरप्रवण क्षेत्रात काही सिंचन किंवा उर्जाविषयक लाभांचा त्याग करूनही पूरनियंत्रणाचा जलाशय नियमन धोरणात अधिक्रमाने विचार करण्यात येईल. भराव व बांध (dyke) या सारखी भौतिक पूरसंरक्षक बांधकामे करणे जरी आवश्यक असले तरी ज्यायोगे पूर सहाय्यावरील आवर्ती खर्च कमी होईल अशा पूराचे पूर्वानुमान व पूराबाबतचा इशारा, पूरक्षेत्रातील प्रदेशाचे वर्गीकरण व पूररोधन (flood proofing) या सारख्या संरचनेतर (non-structural) उपाययोजनांवर नुकसानीचे मान कमी करण्यासाठी जास्त भर देण्यात येईल. पूर प्रदेशातील वसाहतींनावेळीच इशारा देण्यासाठी तसेच पूराच्या पूर्वानुमानासाठी विस्तृत जाळे निर्माण करण्यात येईल. पुरामुळे होणारी जीवित व वित्त हानि कमी करण्यासाठी पूररोधन या सह पूर क्षेत्रातील प्रदेशात वसाहती व आर्थिक कार्यक्रम यांचे काटेकोर नियमन केले जाईल. पूराची तीव्रता कमी करण्यासाठी मृदसंधारण, पाणलोट क्षेत्रातील उपाययोजना, वनांचे जतन व वनाच्छादन वाढविणे आणि संरोधी बांधाचे (check dams) बांधकाम याद्वारे प्रोत्साहन देण्यात येईल.

९.० पायाभूत सुविधांचे परिरक्षण व आधुनिकीकरण

नदीखोरे अभिकरणांसह जबाबदार प्राधिकरणे, पाणीवापर संस्था आणि पाण्याचा वापर करणा-या इतर यंत्रणा तसेच जलसेवा पुरविणारे हे त्यांच्या अधिकारितेत परिणामकारक खर्चाच्या समायोजित व तांत्रिकदृष्ट्या सुयोग्य परिरक्षण कार्यक्रमाचे कार्यान्वयन करून सर्व पायाभूत जलसुविधांची कामगिरी व कर्तव्ये सुनिश्चित करून अबाधित ठेवतील. हे उद्दिष्ट्य गाठण्यासाठी असे परिरक्षण कार्यक्रम पूर्णपणे व प्रभावीपणे कार्यान्वित केले आहेत याची

खात्री पटविण्यासाठी निधीची व्यवस्था करून निधीचे नियतवाटप करतील. तसेच जुन्या प्रकल्पांचे पुनर्स्थापन व आधुनिकीकरण आवश्यक असेल त्याठिकाणी कालानुरूप अद्ययावत करून कार्यरत ठेवतील.

१०.० राज्य जलसेवांची परिव्यय परिणामकारकता (Cost-effectiveness)

शासकीय विभाग व जलसेवा पुरविणारे आणि नदीखोरे अभिकरणे, आस्थापना, बांधकामे, साहित्यसामग्री, उर्जा व इतर सेवांच्या खर्चाचे इष्टतमीकरण करतील आणि महसूल व खर्चाच्या रकमेचा, साधनांचा आणि त्यांचे विविध कार्य व सेवा यासाठी दिलेल्या नियत वाटपाचा पारदर्शी लेखा ठेवतील.

१०.१ भौतिक व आर्थिक शाश्वतता

प्रारंभी सेवा पुरविण्याच्या कार्यक्रमाचा व परिक्षणाचा किमान खर्च व नंतर व्याजासह भांडवली खर्चाचा काही अंश ते भागवू शकतील अशा पध्दतीने विविध प्रयोजनांचे वापरासाठी पाणीपट्टीचे दर सुनिश्चित करण्याबाबतची खात्री करणे गरजेचे आहे. हे दर पुरविलेल्या सेवेच्या दर्जाशी थेट निगडीत राहतील. सामाजातील लाभ न मिळालेल्या व दुर्बल घटकांना पाणीपट्टीसाठी अर्थसहाय्य पुरविण्यासाठी विशेष लक्ष्य ठरविण्यात येईल व त्यात पारदर्शकता असेल.

१०.२ गुंतवणुकीचे प्राधान्यक्रम व आराखडे

१०.२.१ जलसंपत्ती प्रकल्प व कार्यक्रम याच्या विकासासाठी गुंतवणूक योजना कमीत कमी खर्चात, जास्तीत जास्त लाभदायी होतील व नियोजित वेळेत पूर्ण होतील अशा रितीने आखण्यात येतील. जलनितीतील प्रतिपादित आर्थिक तत्वाच्या चौकटीत प्रकल्प व कार्यक्रम वेळेवर पूर्ण होण्याच्या निश्चिततेसाठी प्रकल्प हाती घ्यावयाचा अग्रक्रम व त्यांची निवड ही उपलब्ध अर्थसहाय्य, सांप्रतची व भावी मर्यादा यांचेशी सुसंगत असेल. बहुवार्षिक कार्यक्रमांच्या संदर्भात एकाएका घटकांना अग्रक्रम देण्यात येईल व त्याची निवड करण्यात येईल आणि याच पध्दतीने त्याचे कार्यान्वयन करण्यात येईल. गुंतवणूक अग्रक्रम निश्चित करताना जे प्रकल्प प्रगत टप्प्यांवर आहेत अशा प्रकल्पांना प्राधान्य देण्यात येईल.

१०.२.२ बव्हंशी प्रकल्पांवर कालापव्यय व खर्च अधिक होतो आणि त्यामुळे त्या प्रकल्पांपासून पुरेशा प्रमाणात लाभ मिळत नाहीत अशा बाबतीत प्रकल्प संकल्पन व त्यांचे व्यवस्थापन याच्या दर्जात वाढ करून त्यावर मात करता येईल. चालू असलेले प्रकल्प लवकरात लवकर पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने त्याचप्रमाणे प्रादेशिक असमतोल दूर करण्याची गरज लक्षात घेऊन साधन संपत्तीचे इष्टतम वाटप करून प्रकल्पांसाठी निधीच्या कमतरतेची समस्या दूर करण्यात येईल.

१०.३ जलसंपत्तीविषयक पायाभूत सुविधांची सुरक्षितता

जलसंपत्तीचा विकास करण्यासाठी बांधकाम करण्यात आलेली किंवा बांधकाम करावयाची धरणे व कालवे यांसह सर्व संरचनांच्या सुरक्षिततेची राज्याने प्रस्थापित केलेल्या मानकांनुसार व कार्यपध्दतीनुसार नियतकालिक निरीक्षणाच्या राज्यव्यापी कार्यक्रमाव्दारे सुनिश्चिती करण्यात येईल.

१०.४ अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाव्दारे जलक्षेत्रातील संशोधन, विकास व प्रचालन

राज्यातील जनतेच्या भविष्यातील लाभांसाठी राज्याच्या जलसंपत्तीचा महत्तम विकास व वापर या करिता अधिक कार्यक्षम व किफायतशीर पाण्याच्या वापरासाठी म्हणजेच ठिबक व तुषार सिंचन पध्दती आणि व्यवस्थापन आणि ज्ञान व माहिती यांच्या सातत्यपूर्ण विकासासाठी व प्रसारासाठी नवीन तंत्रज्ञान विकसित करणे आवश्यक राहिल. सांडपाणी व दूषित जल या वरील प्रक्रियेव्दारे सिंचनेतरप्रयोजनासाठी (पेयजल वगळून) पाण्याच्या पुनर्वापरास चालना दिली जाईल. समुचित व परवडण्याजोगे जल व कृषि तंत्रज्ञान यांचा विकास, अवलंबन व प्रसार यास उत्तेजन देण्याचे काम राज्य हाती घेईल. तसेच अस्तित्वातील संशोधन संस्थांमधील परस्पर समन्वय सुधारून विविध संस्था तसेच राज्यातील शिक्षण संस्था व संशोधन संस्था या व्दारे राज्य ज्ञानक्षेत्राचा विस्तार करील.

जी शहरे समुद्राच्या जवळ आहेत तेथे उद्योगांसाठी / हॉटेल्ससाठी समुद्राच्या पाण्यातील खारेपणा कमी करून वापर करता येवू शकेल काय याचा अभ्यास करण्यात येईल व या कामी प्रोत्साहन देण्यात येईल.

१०.५ मानव संसाधन विकास

भविष्यातील सुधारित जलसेवा व व्यवस्थापन हे पाणी वापरकर्ते व राज्यातील अभिकरणांचे अधिकारी यांची क्षमता व कार्यक्षमता यात वाढ करण्यास भाग पाडेल. पाणी वापरकर्ते व शासकीय अधिकारी यांना प्रशिक्षण व माहिती देण्यासाठी राज्य व्यापक व कल्पक कार्यक्रम आखेल.

११.० जलनितीचे नियतकालिक पुनर्विलोकन

प्रत्येक पाच वर्षांनंतर किंवा प्रत्यक्ष गरजेनुसार राज्याच्या जलनितीचे नियतकालिक पुनर्विलोकन करण्यात येईल.